

AUTIZMGA EGA BOLALARNI PSIXOLOGO-PEDAGOGIK O'RGANISH

F. Sharobidinova
Qo'qon universiteti talabasi,
N.Q. Abidova
Qo'qon universiteti dotsent v.b PhD

Annotatsiya: autizm bolalar uchun imkoniyatlar haqida yoritilgan. Jamiyatda autizm bolalarga nisbatan yangilash fikr va munosabatlar bildirilgan. Integratsiyalashgan ta'lim haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: autism, integratsiya, rehabilitatsiya, funksional, huquq, uzviylik, fikr, dialektik, uzviylik

Autizimli bolalarni o'rganish o'zaro aloqani o'rnatishdagi qiyinchiliklar tufayli o'ziga xos murakkabliklar tug'diradi. Shuning uchun ularni tekshirishni tashkillashtirishga alohida diqqatni qaratish lozim. Autizmga ega bo'lgan bolalarni tekshirish longiyud, dinamik va diagnostik shaklda bo'ladi. Ushbu maqsadda diagnostik guruxlar tashkil etiladi, unda mutaxassislar xar bir bola bilan individual (yakka holda) ish olib boradilar.

Autizimli bolalarni tekshirishning boshqa o'ziga xos xususiyati kompleks tarzda tekshirishni tashkillashtirish xisoblanadi, unda ayniqsa boshlang'ich bosqichida bir mutaxassis, psixolog yoki pedagog maqsadli olib boradi. Bunday yondashuv bolani yangi muhitga ko'nikishiga, ozgina bo'lsa ham moslashishiga yordam beradi. Qo'rquvlarini, xavotirlanishni bartaraf etishga imkon beradi. Bolani yangi sharoitga ko'nikishiga qarab boshqa mutaxassislar(logoped, psixiator) sekin-asta qo'shilishlari mumkin: xonaga sekin kiradi yoki unda bo'la turib sekin-asta bolaga yondasha boshlaydi(ikkinchi variant samaraliroqdir). Biroq bu alohida mahorat va ehtiyotkorlikni talab etadi, chunki biron-bir qat'iy harakat hamda baland aytilgan so'z autizimli bolada himoya reaksiyasini yuzaga keltirib, qo'yilgan tekshiruv maqsadiga erisha olmaslik mumkin.

Ushbu bosqichning maqsadi autizimli bolaning dizontogenezini aniqlash. Unga bolani faoliyatini kuzatish orqali erishiladi, bu esa emotsional-iroda jarayonidagi nuqsonlarni boshlang'ich davrida baholash imkonini beradi. So'ngra bolani ko'rsatgan imkoniyatlariga ko'ra mutaxassis keyingi tekshiruvlarni tuzadi hamda natijada u bilan o'zaro munosabatga kirishni tashkillashtirib quradi.

Bolani kuzatish psixologning xonasiga kirgan vaqtidanoq amalga oshirila boshlaydi. Bu autizimli bolaning ko'pgina spesifik xarakteristikasini aniqlashga yordam beradi. Masalan mutaxassis autizimli bolaning tashqi belgilariga, asosan: gavdaning turishi, ritm va yuz mimikasi, harakat xarakteriga diqqatini qaratadi. Bolaning yuz mimikasi hamda uni ifodalanishi sovuqqon bo'lishi mumkin, bu autizimli bolani dizontogenezini birinchi bosqichini xarakterlaydi.

Bolani xulqini baholashda uning adekvatligiga hamda qiziqishiga yoki atrofdagilardan o'zini olib qochishiga e'tibor qaratish lozim. Bola yangi unga odatiy bo'lmagan sharoitga qanday ta'sirlanmoqdaligini belgilash muxim: loyqayd, tinch yoki onasining orqasiga bernishi, xonaga kirgisi kelmasligi, uni kuch bilan tortishlari (autizimli dizontogenezni uchinchi turi).

Autizimli bolani ikkinchi bosqichda tekshirishning asosiy vazifasi autizimli dizontogenez turini bola hamda kattaning orasidagi o'zaro munosabatlarni adekvat-imkoniyatlarini o'rnatishdir. Munosabatlarning adekvatligi bolaning affektiv jarayonlarini nuqsoning darajasiga bog'liq. O'zaro ta'sirlarning tashkiliy shakli bolani ihtiyoriy faoliyatini hamda unga kattalarning qo'shilishi. Bolaning rivojlanish darajasiga mos birgalikdagi faoliyat o'yinga aylanishi mumkin. Agarda birgalikdagi o'yinni shakllantira olinmasa, mutaxassis xonadagi predmetlarni bolaga boshqarish imkonini tashkillashtirishi lozim.

Bolaning o'yin faoliyatini rivojlanishini boshqa tomondan o'rganganda uning affektiv jarayonlaridagi nuqsonlarni aniqlashga imkon beradi. Masalan bola predmetlar bilan qanday harakatlanmoqda, predmetlarni mos o'yin shakllarida foydalanyaptimi yoki ularga boshqa ma'no beryaptimi; qisqa syujet epizodlarini ifodalamoqdami(ayiqchani mashinaga solib uchirishi), tashvish qo'rquvga oid syujetlarni o'ynashga qiziqishi; hayvonlarga aylanuvchi rollarni ijro etishga qiziqishiga e'tiborni qaratish muhim.

Autizimli bolaning emotsional-iroda va kommunikativ-imkoniyatlari jarayonlarini o'ziga xosligini aniqlashda, O.S.Nikolskaya klassifikatsiyasi bo'yicha ajratilgan autizimli dizontogenezini mezonlarini asosiylariga tayanish lozim.

Autizimli dizontogenezning birinchi turi(iroda faolligining darajasi):

- atrofdagi olamdan nafratining kuchayishi, barcha muloqotdan voz kechishi;
- sensor ta'sirlarga passiv ifodasi(bola qo'lga berelgan predmet yoki o'yinchoqni tashlab yuborishi);
- ko'ruv muloqotining yo'qligi(suxbatdoshiga qaramaslik);
- "xarbiy" xulqning borligi;
- mutizm, barcha verbal xarakterdagi muloqot imkoniyatlarining yo'qligi;
- harakatlarini bachkana ifodalashi.

Autizimli dizontogenezni ikkinchi turi(steriotiplarning darajasi):

- atrof muxitga ta'sirlariga ta'sirchanligini ifodalanishi(ovoz kuchi, yorug'lik, xaroratni tegishi);
- motor steriotiplarning ko'pligi;
- exolaliya, nutqiy steriotiplar, nutqiy shtamlarning borligi;
- steriotip muxitni tashkillashtirish talablarini ifodalanishi(ovqatni aloxida tanlashi, faqat bir turdagi kiyimlarni kiyishi, ma'lum bir aloxida predmetlardangina foydalanishi va xyuk.lar);
- qo'rquvining borligi;
- avtonom o'yin.

Autizimli dizontogenezni uchinchi turi(ekspansiya darajasi):

- xulqidagi janjalkashlikni ifodalanishi;
- biron-bir faoliyatga tez o'tishi;
- tasviriy muloqotning ifodalanganligi; motivatsiyasiz qo'rquvlarning borligi;
- suxbatdoshga qaratilmagan manzilsiz nutq;
- birinchi shaxs kishilik olmoshidan foydalanmasigi;

Autizimli dizontogenezni to'rtinchi turi(emotsional nazorat darajasi):

- muloqotda yuqori ta'sirchnligini ifodalashi;
- empatik qo'lab-quvatlashga ijobiy baholash talablari;
- yaqinlari bilan biologik bog'liqligi(onasi bilan);
- nutq sustlashuvchi xarakterga ega bo'lishi mumkin;
- ko'zli munosabat doimiy emas, uzuk-uzuk xarakterga ega.

Bolani emotsional boshqarish darajalarini o'rganish jarayonida mutaxassis u bilan muloqotga kirishish jarayonida autizimli belgilarni kuchayishini diqqat bilan kuzatishi lozim(autostimulyatsiya variantlarini kengayishi, tanlov munosabatlarini kuchayishi, undan to'liq voz kechishi, qo'rquvlarning yuzaga kelishi, agressiya, o'ziga agressiya).

Yaxshi ishlayotgan bola kutilmaganda zerikishi yoki charchashi oqibatida birdaniga vazifani bajarishni to'xtatib qo'yishi mumkin, unga berilgan vazifaga o'zining noadekvat reaksiyasi motivatsiyasiz predmet oldida qo'rquvni yuzaga keltiradi. Bunga bog'liq ravishda, ba'zi qo'llanma va testli vazifalarni taxminan xonaning turli joylarida bola ularga sekin-asta ko'nika olishi hamda unga yangi va notanish tuyulmasligi uchun davom ettirish lozim. Agar mutaxassis o'zining xonasida "Ertaklar olamiga sayyoxat" o'yinini bola bilan tashkillashtira

olsa yaxshi bo'lar edi. Bir predmetdan boshqa predmetga o'tishda bola tekshirish uchun kerakli maxsus diagnostik qo'llanmalarga tutiladi. Mutaxassis testli vazifalar va kerakli predmetlardan sekin-asta ehtiyotkorlik bilan ushbu jarayonni boshqaradi. Biron-bir jarayonni aniqlashga mo'ljallangan ba'zi qo'llanmalar bolaning tanlov va spesifik imkoniyatlarini xisobga olgan xolda qo'llanadi. Onasining va yaqinlarining ma'lumotlariga tayangan xolda o'yinchoqlar yoki uning faoliyati uchun predmetlarni tanlanishi lozim.

Affektiv jarayonlarning nuqsonini oyu'ektiv baholashda, uning rivojlanish dinamikasini kuzatish orqali kuzatish o'rganish maqsadga molikdir. Dinamik kuzatuvni amalga oshirishda albatta boladagi autizmli belgilarning namoyon bo'lishi yoki yosh darajasini mutaxassis albatta baholashi lozim. Shuningdek, bola tomonidan foydalanilayotgan adaptatsiya vositalarini kuzatish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurkeldiyeva. D.A. Pedagogik-psixologik diagnostika Toshkent "VNESHINVESTROM" 2019
2. Shomaxmudova Sh.R. Inklyuziv ta'limning nazariy va amaliy asoslari Toshkent 2018 y
3. Shomaxmudova. R.Sh. "Maxsus va inklyuziv ta'lim" uslubiy qo'llanma Toshkent 2011y